

СРЕДНОВЕКОВНИ ПРЕДСТАВИ ЗА НАРОДИТЕ ОТВЪД ДУНАВ

Василка Тъпкова-Заимова

Архаизирането като литературен похват у византийските автори съществува, докато съществува и самата империя, т. е. до времето, когато и османските турци ще бъдат представяни като „перси“. Това е старо наследство във византийската книжнина, което идва още от александрийската епоха — от схолиасти и лексикографи.

Неколкократно съм обръщала внимание на това явление, което се среща понякога и у български книжовници, които подражават на византийците¹. Този път искам да се спра на един обратен процес: „декодирането“ от страна на същите тези византийски автори на етноними от архаичен и главно от библейски произход и отнасящи се за съвременни на тях народи, живущи на север от Дунав.

Започвам с известните Гог и Магог, библейски митични народи. Срещаме ги още в Стария завет: в Битие, X; Паралип. 1,5; Иезекия, XXXVIII, 2; Апокалипсис, XX, 7. За тях Андрей Кесарийски, който живее в първата половина на VI в. и е автор на едно „Тълкуване на Апокалипсиса“, пише: „Някои смятат, че Гог и Магог са скитски племена от крайния север, които ние наричаме хуни — по-многочислени и по-войнствени, както виждаме, от всяко земно царство и народ“².

Подобно тълкуване се намира и у Теодорит, епископ на сирийския гр. Кир. Всички те следват еврейския историк Йосиф Флавий (I в. сл. Хр.), а подир него св. Йероним (347 — 419)³, който излага по-подробно тези представи, станали известни като „скитска теория“: „Юдеите и нашите юдействащи смятат, че Гог са скитски народи, нечисти и безбройни, които се простират отвъд Кавказката планина и Меотидското езеро, по-близо до Каспийско море и чак отвъд Кавказ“⁴.

Информация за северните народи се намира и в „Александрията“ („Романът на Александър“), който, според някои, е възникнал още през III в. Известен текст е този, който се приписва на Псевдо-Калистен и е от VI в. (всъщност истинският Калистен е съвременник на Александър Велики)⁵. Проблемът, който ни интересува, се намира в т. нар. рецензия „ε“, където срещаме имена на северни народи⁶. Както изглежда, тази

„рецензия“ (или редакция) е в зависимост от един друг текст, т. нар. „Апокалипсис на Псевдо-Методий Патарски“. Този текст пък е известен на гръцки език от VII в., но е имало преди това друг текст на сирийски език (след това е преведен на латински, на български и пр., като българските преводи вървят от X до XVI в.)⁷. Ето и самият разказ в „Александрията“: „И Александър покори всички неверни народи и ги прогони на север, на двеста дена път до двете големи планини в света на тъмата, които назова Гърдите на Севера. Щом народите избягаха отвъд, спря преследването. Царят видя, че двете планини са удобни да препречат изхода оттам, остана на това място и замоли Бога да се съберат планините и да затворят изхода... Планините начаса се събраха на разстояние двадесет лакътя. Като видя станалото, Александър възслави Бога. Издигна медни порти и затвори теснините между двете планини, като ги заздрави с асинкитон. ...Природата на асинкитона е такава, че огън не го гори и желязо не го пробива. От вътрешната страна на двете порти и чак до открито поле на около три хиляди мили посади къпини, които, поени от дъжда, покриваха планината. Александър затвори там двадесет и двама царя с подвластните им народи в най-далечния Север, които нарече портите Каспийски, а планините Гърдите на Севера. Имената на народите бяха тези: гог, магог, анус, агис, ексенах, дифар, фотинеи, невнии, фаризеи, деклими, назарти, теани, зарматяни, хахонии, агримарди, антропофаги, тъй наречените кинокефали, тарбеи, алани, фисолоникеи, алкинеи, салтари. Заради своята нечистота тези двадесет и два народа останаха зад портите, които поби цар Александър. Затова се хранеха с отвратителни и нечисти меса, с кучета, мухи, змии, пометнати недоносчета, с трупове и зародиши, недооформени още, само с наченки на образ, и то — не само от домашни животни, но и от всякакви зверове и хора“⁸.

Връщайки се към първия текст, искам да обърна внимание на хранителния режим на северните народи — те са месояди. Тази характеристика се отнася общо за номадите и тя се повтаря повече или по-малко подробно и в други текстове от този вид. Разбира се, тук има пресилване, за да се подсили отрицателната представа за „нечистите народи“. Но традиционната характеристика е дълготрайна. Само като пример ще посоча едно изречение от българското „Видение на Данаил“ от XIII в., в което се казва, че пак северните народи (вероятно куманите) „не ядат никога хляб, а само месо и чорба“⁹.

Конкретно за Гог и Магог трябва да припомним, че тези псевдоетноними се връщат у някои хронисти, като Йоан Малала, Пасхална хроника и пр., а през X в. у Лъв Дякон за означение на русите¹⁰. Но русите никога не са смятани за номади (и то — с право!) от византийските писатели. Затова Лъв Дякон не говори за месоядство у тях: в характеристиката, която той дава за тях, има доста бъркотия и различни наслоения от знания, придобити пак от античността. Но аз оставям това настрана, като се задоволявам да отбележа, че понеже у пророк Йезекил се среща като етноним „рош“, Лъв Дякон го възприема (по звуков състав) като означение за русите. Оттам тръгва в ново време една обилна литература пак около

тази, т. нар. „скитска“, теория. Най-добро обобщение (и съответно опровержение) намирам, че е дадено от А. Флоровский, затова се задоволявам да препратя към него¹¹. Второто, което искам да отбележа по отношение на русите като северни народи, е, че у Лъв Дякон те са наричани и с традиционното „скити“ (63 пъти), както и за пръв път са означени като „тавроскити“ (21 пъти), най-сетне като „таври“¹².

Сега се връщам към Псевдо-Методий Патарски. И там са изброени много нечисти народи покрай Гог и Магог: те са приблизително както в Александрията. Между всички измислени имена¹³ избирам само няколко, които са характерни и за трите текста: кинокефали (κιννοκέφαλοι), в българския превод на Псевдо-Методий: „човекоядци, наречени песоглавци“; един образ, който идва пак от античността, но в античността тези легендарни представители на получовешки род се свързват с Етиопия, а не със северните страни. Във всеки случай този образ продължава да съществува дълго в българската книжнина и в изобразителното изкуство (има го напр. в Хлудовия псалтир)¹⁴. Пак измежду измислените (или комбинирани) етнически имена се споменават фисолониките в Александрията (фасилониките у Псевдо-Методий). В латинския превод на Псевдо-Методий, който е ранен (VIII в. вероятно), те също фигурират, както впрочем и кинокефалите — Супосерphali¹⁵, но не ги намираме в българския превод на Псевдо-Методий в Драголювия сборник. Мисля, че фисолоните могат да бъдат сравнени с т. нар. фисонити, които намираме в Диалозите на Псевдо-Кесарий — друг компилативен текст, който според едни се датира от VI в.¹⁶, а според други — в средата на V в.¹⁷ Там се говори за „славяните и фисонитите, наричани още дунавци“ — οἱ Σκλαυήνοι καὶ Φισωνίται, οἱ καὶ Δανοῦβιοὶ προσαγορευόμενοι. За да се разгадае този етноним „фисонити“, трябва да се има предвид още един текст от Псевдо-Кесарий, където се споменават четири реки, извиращи от един извор: „Едната от тях е Фисон, наричана от елините Истър, от готите — Дунавс, а от жителите, които живеели край нея — Данувий“^{17а}. В случая не се спираме на твърде известните обяснения за имената на р. Дунав; интересуват ни тия фисонити, които се намират край Дунав. Дуйчев смята, че могат да се отъждествят с известна вероятност с антиите, като се има предвид, че официалните историографи от този период, и главно Прокопий Кесарийски, ги поставят едни до други в разказите за ранните нападения на юг от Дунав. Тук обаче за пръв път славяни се свързват не само с р. Дунав, а и с месоядни народи, които стигат до човекоядство. Псевдо-Кесарий казва за тях, че ядели гърдите на жени и убивали новородени, като ги удряли о камъните. Това се намира в един пасаж, където се разглеждат различните климати („седем климата“ или географски пояси). Понятията са доста объркани, но все пак намираме и още някои подробности за славяните: ядат диви животни, докато другите (споменатите фисонити?) се въздържат да ядат месо; първите не търпят господари, дори убиват вождовете си „на пиршество или на път“ (т. е. става дума за прочутата „демократия“ на славяните и може би за ритуално убийство — реминисценция, свързана със Залмоксис?), докато другите (пак фисонитите?) „се подчиняват на първия срещнат човек“¹⁸.

Всичко това ме кара да предположа, че въпреки напластяванията от различни нрави, имаме рядък случай на свързване на славяните с онези общности от тюркски произход и с номадски бит, които в този период се намират към Кавказ и Северното Причерноморие.

Подобно свързване ще намерим чак през втората половина на XIII в. у Йоан Ставракий (т. е. пак автор на житийна книжнина, а не официален историограф или хронист). В „Слово за св. Димитър“ Йоан Ставракий подхваща донякъде описанието на тази обстановка на голяма група варварски народи, живущи по Северното Причерноморие. „Словото“ му е познато, но по два преписа — единият от XIV в., издаден от Йоаким Иверит, а другият от XVIII в., издаден от Сп. Ламброс¹⁹. Към първия ще се върна по-долу. А във втория намираме (покрай неправилно изброяване на славяните, живели около Солун, като крайдунавско население) следната характеристика: „...татари и славяни, крайдунавски народи — диви и варварски“ (...Τάταροι καὶ Σλαβῖνοι, θηριώδεις καὶ βάρβαροι). В първия препис, както и в българския превод, който се приписва на Владислав Граматик²⁰, славяни не се споменават, но е даден в буквален превод терминът, с който Ставракий нарича номадите: „ἐκ δρομάδων νομάδων“, преведено „от дром ать“²¹. Там четем още: „всѣ сѣмство ѿт вѣсакого рода, елико питають сѣвернаа страна“ (т. е. „всички народи, които идват от север“ — буквален превод на „...παντὸς ἐκ γένους, ὁλόσα βόσκει κλίμα τὸ ὑπερβόρειον“.

Минавам към друг отвъддунавски етнос, който се среща в разглежданите текстове: става дума за алани и албанци (съответно Албания). У Псевдо-Методий се срещат аланите²². В латинския превод те също са на лице²³. Поставени са до хуните. Срещат се и в двете посочени редакции на Александрията²⁴.

За Албания като страна се говори у Псевдо-Методий в твърде объркан контекст. Казва се, че ще има настъпление на исмаелити (араби) „и от север до Рим и от Илирик и Гигет (неуточнено) до Солун и до Албания и чак до Понтийско море.“ В латинската редакция *Албания* е предадено и като *Иолбания* в един от ръкописите, а в друг е нечетливо²⁵. В българските преводи този пасаж не съществува.

Това споменаване на Албания е много интересно и заслужава внимание. Ако бихме приели, че става дума за балканската Албания, то би означавало, че това е първото ѝ споменаване в книжовни паметници, защото известно е, че византийският историк Аталиат споменава за пръв път албанци, свързвайки ги с въстанието на Георги Маниак (1042 г.)²⁶.

Смятам, обаче, че да се приеме едно такова положение, е повече от рисковано, толкова повече, че самият напис на имената е несигурен в някои ръкописи. Освен това трябва да вземем предвид мястото, на което е поставена самата Албания у Псевдо-Методий: тя фигурира до Понта (Черно море). А както видяхме, и аланите са сложени сред кавказките народи. Трябва следователно да допуснем, че става дума за кавказка Албания.

Като проследим и по-нататък развитието на тези етноними, именно *алани/албанци*, виждаме, че те често се употребяват един вместо друг. Те

живеят в Кавказкия планински район, но и в античността, и в ранното средновековие техните заселища не са едно до друго. Както е известно, следи от аланите са засвидетелствани между Северен Кавказ, Южен Урал и Долни Днепър между II и IX в. Същевременно древните албанци живеят в Източен Кавказ (дн. Азербайджан)²⁷. Все пак, приблизителният географски ареал и главно съзвучието на имената са причина, за да се получи посоченото смесване, както изглежда. Това е валидно не само за текстове като този на Псевдо-Методий, а отново и у Йоан Ставракий, където албанците са сложени до русите — все наемници на Калоян и все поставени между „крайдунавските народи“, ἐκ Ἀλβανῶν ἐκ τῶν Ῥῶς...²⁸.

Все в тази връзка и понеже споменах за „декодирането“, отбелязвам, че в по-късния ръкопис на Йоан Ставракий, както и в българския превод „скитите“ (т. е. куманите), които са именно скитници-номади, са станали вече „татари“ (τάταροι)²⁹. Има ги и в българския превод. Че и татарите често пъти са наричани „скити“, не е ново³⁰. А преосмислянето на етнонима от нашите не особено начетени автори се е наложило от времето, когато на предната историческа сцена излизат именно татарите, станали известни с повсеместните си нападения особено след 70-те години на XIII в.

Пак във връзка с народите, които живеят на север от Дунав, искам да се върна и на едно необичайно за даден случай архаично име. Става дума за „исмаилтяните“ или „синовете на Исмаил“, които във византийските и българските текстове се отнасят към арабите по една традиция, която тръгва още от Библията. Но в българския текст на Псевдо-Методий, който е включен в Драголювия сборник, действията на арабите са изложени непосредствено след разказа за северните народи и за Кавказките врати, които затворил Александър Велики. Пасажът започва така: „На тяхно място [т. е. на мястото на нечистите народи] ще се издигнат Исмаиловите синове, Агарините внуци, срещу гърците...“ По-нататък в разказа, който е дълъг и объркан, нещата постепенно идват на естественото си място и става ясно, че арабите не идват някъде от север, замествайки изброяваните северни народи, а воюват в Ятриб и Габаон, т. е. на изток. Но тази псевдовръзка между северните народи и арабите очевидно стои в основата на отъждествяването на арабите („исмаилтяните“) със северните народи в българското „Сказание Исаево“, което пресъздава събитията в западните български земи от средата на XI в.³¹ Там един легендарен цар Гаген, който се намира в местността Петте могили, където търпи поражение, бяга към Перник. Следват нови военни действия, а после исмаилтяните нахлуват от север, разделят се на две части, които достигат до Солун, а една трета част от тях остава в земите си (на север от Дунав), „защото ще се покръсти, понеже Бог обича исмаилтяните“. В другите български текстове от този вид, като „Видение Данилово“ и пр., също се срещат движения на „исмаилтяните“ из българските земи, главно на запад, които очевидно нямат много общо с арабите. Ако в първия пример, който посочих, може да има някакви реминисценции от арабските действия към Адриатика и Сицилия през IX в., в следващите става ясно, че вече не се визират арабите, а други тюркски наї оди, които нахлуват периодично на юг от Дунав, след

като в началото на XI в. византийската власт измества българската власт и българската защитна сила от тези райони. Прочее, в „Сказание Исаево“ се говори за исмаилско нахлуване до Солун, а знаем например, че едно от системните печенежки нападения стига до там в 1034 г. Освен него би могло да се припомни и голямото нашествие на узи в 1064 г., което стига пак до Солун³². Но в „Сказание Исаево“ се казва, че третата част от тези исмаилтяни ще остане в земята си, където ще се покръсти, защото „Бог обича исмаилтяните“. Това безспорно се отнася до унгарците, защото кралят им Ищван (Стефан) приема християнството в 1000 година. Че става дума за тях, личи от текста малко по-долу, където изведнъж се заговарва за борбата на солунчани срещу „въгри“ (= унгарци); последните правят дърва за огрев от оръжията си. А може би пък последната информация да има някаква връзка с т. нар. тюрки-вардариоти, които през X в. са поселени край р. Вардар³³ и които — според някои — са унгарци.

Примерите, които проследих дотук и които черпя от книжнина, която е предназначена за един среден читател, т. е. отличаваща се до известна степен от т. нар. „висока литература“, са свидетелство за една доста обща представа, създадена на местна почва за народи, които живеят на север от Дунав. Тази обща представа е оформена от познания, които възхождат към Библията и които се съчетават с реални представи, отразяващи действителни събития от всекидневието на самите автори. Ползена информация има много малко. Но това, което е значимо в тези картини, които ни се представят, засяга концепциите, които средновековният читател си създава за ония райони, които са свързани отблизо с ранния период на българската държава, които дори понякога са част от нейната територия: кръстосване на отделни етноси, идващи главно като нашественици, отношение на управляващите към тях, защитни възможности и пр. Ето защо, колкото и да са облечени в легендарна форма, тези извори не бива да бъдат пренебрегвани.

Бележки

¹ Tăpkova-Zaimova, V. Quelques remarques sur les noms ethniques chez les auteurs byzantins. — In: Studien für Geschichte und Philosophie des Altertums. Budapest, 1968, 400—405; Tăpkova-Zaimova, V. L'emploi des ethnica et les problèmes de la communication à Byzance. — In: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμπόσιου. 'Η — 'Επικοινωνία στο Βυζάντιο. 'Αθήνα 1993, 701 — 709; Tăpkova-Zaimova, V. Problèmes de terminologie étatique et ethnique chez le Pseudo-Méthodius de Patara. — Etudes balkaniques, 1992, 3—41, 111—116.

² Вж. Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. 1, С., 1954, 194—195.

³ Флоровский, А. „Князь Рош“ у пророка Иезекиля (гл. 38 — 39). (Из заметок об имени Русь). — В: Сб. в чест на В. Златарски. С., 1925, с. 512.

⁴ Пак там, цит. място.

⁵ ГИБИ, IV, 1961, с. 9.

⁶ Животът на Александър, цар на македонците, от неизвестен византийски автор. Превела от старогръцки Н. Генова. С., 1991.

⁷ Вж. литературата за Псевдо-Методий у Tăpkova-Zaimova, V. Problèmes de terminologie..., p. 111.

⁸ Животът на Александър..., 62 — 63.

⁹ Старобългарска есхатология (Антология). С., 1993, с. 109.

¹⁰ Лев Диякон. История. Москва, 1988, с. 183, бел. 25.

¹¹ Флоровский, А. Цит. съч., с. 513 сл. Някои автори смятат, че името „рос“ или „русь“ принадлежи на антско племе по Средното Поднепровие. Вж. Селов, В. В. Анты. — В: Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987, с. 21 (лит.).

¹² Лев Диякон. Цит. съч., с. 182, бел. 24.

¹³ Ето нечистите народи, които са изброени след Гог и Магог у Псевдо-Методий: Ἀνώγ καὶ Γῆγ καὶ Ἀκελιάξ καὶ Διάφαρ, Φωτιναῖοι, Λεβαῖοι, Ἐνναῖοι, Χαριζαῖοι, οἱ Δεκέλμοι, Δερματιανοί, Ζελματιανοί, Χαναναῖοι, Ἀμαχάρ, Τηγάρ, Βιαδαῖοι, Ἀνδρωφάγοι οἱ λεγόμενοι Κυνοκέφαλοι, Φαρβῖοι, Ἀλανοί, Φισολονίκιοι, Ἀρσιναῖοι, Ἀσάντάριοι. (Die Apocalypse des Ps.-Methodios, herausgegeben von A. Lolos, Meinsheim am Glan, 1976, p. 83; cf. 154 — 156). В латинския текст след Гог и Магог идват: Anog et Ageg et Achenaz et Dephar et Potinei et Libii et Eunii et Pharizei et Decllemi et Agrimardii et Anuphagii qui dicuntur Cynocephali et Tarbei et Alanes et Phisolonicii et Arenei et Asalturii. (Sackur, E. Sibyllinische Texte und Forschungen, Pseudo Methodius, Adso und die Tiburtinische Sibylls, Halle, 1898, p. 75). В българския текст Гог и Магог са последвани от Ануг и Саног, Ахиназ и Дит, и Тотин, и Оатин, и Йеун, и Тан, Задеклем, и Размат, Товелии, Феблуй и Резматиян, Хахон, и Яразмат, и Гарминд: човекоядци, наречени песоглавци; и Тарв, и Ален, и Тисонолоз, и Ариян, и Салтария (Старобългарска есхатология..., с. 92). Безразборно изброяване на народи се среща и у някои хронисти, но в тези по-късни текстове вече се включват и наистина съществуващи народи в по-голям брой, и то обикновено свързани с Византия, с която често са влизали във военни стълкновения. Такъв е случаят и с една по-късна редакция (β) от Александрията, която се датира от VIII — IX в. (Weiss, G., A. Katzanakis, ed. Das Ethnikon Sklavenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025. Stuttgart, 1988, 177—118). Реминисценции за „нечистите“ северни народи, които възхождат все към Псевдо-Методий, има и в други текстове, свързани с по-късните Данилови пророчества (XIII — XIV в.). Вж. напр. Die Schrift „von Jungen Daniel“ und das „Daniels letzte Vision“, vorgelegt von Schmoltdt aus Hamburg, 1972, p. 222.

¹⁴ Щепкина, М. В. Миниатюры Хлудовской псалтыры, греческий иллюстрированный кодекс IX века. Москва, 1977, л. 19 об.

¹⁵ Вж. по-горе, бел. 13.

¹⁶ Dujčev, I. Le témoignage du Pseudo-Césaire sur les Slaves. — Slavia Antiqua, IV, 1953, 193 — 209; Idem. La versione paleoslava dei Dialoghi delo Pseudo-Cesarip. — Silloge Bizantina (in onore G. Mercatti), Roma, 1957, 89 — 100; Кръстанов, Цв. и И. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България. С., 1954, 258 — 335; Weiss, G., A. Katzanakis. Op. cit., p. 117.

¹⁷ Баришић, Фр. Када и где су написани Псеудо-Цезариеви Диалози. — Зборник Радова Византолошког Института, 1, 1952, 29 — 51.

¹⁸ За името на р. Дунав вж. Георгиев, Вл. За произхода на древното население на североизточната част на Балканския полуостров. — ИБАИ, XIX (Сборник Гаврил Кацаров, ч. II). С., 1955, с. 306 (и посочената там литература).

¹⁸ Вж. текстовете в ГИБИ, 1, 192 — 193.

¹⁹ Ἰβηρίτης, I, Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου. — Μακεδονικά, I, 1940, 324 — 376. Λαμπροῦ Σπ. Ἰωαννοῦ Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου. — Νέος Ἑλληνομνήμων, 15, Ἀθηνῆσι, 1921, 189 — 216.

²⁰ Тъпкова, В., П. Бойчева. Словото на Йоан Ставракий за св. Димитър и българският му превод, приписван на Владислав Граматик. Доклад, четен на Националната научна възпоменателна сесия „600 години от заточението на св. Евтимий, патриарх Търновски“, Велико Търново, 9 октомври 1993 г., Велико Търново (под печат).

²¹ Вж. този пасаж на гръцки в ГИБИ, X, 1980, с. 129.

²² Lolos, A. (hrsg.). Die Apocalypse des Pseudo-Methodios. ..., 81 — 82. Вж. и по-горе бел. 13.

²³ Sackur, E. Op. cit., p. 75. Вж. и по-горе, бел. 13.

²⁴ Weiss, G, A. Katzanakis. Op. cit., p. 117.

²⁵ Lolos, A. (hrsg.). Die Apocalypse des Pseudo-Methdios. ..., 70 — 71. Idem. Die dritte und vierte Redaktion. — In: Die Apocalypse ..., p. 34. (В тази трета редакция на Псевдо-Методий стои „Армения“ вм. „Албания“, което потвърждава предположението, че става дума за кавказка Албания). За латинския текст вж. Sackur, E. Op. cit., p. 69.

²⁶ Тъпкова-Заимова, В., Пл. Павлов, Д. Димитров. Византия и византийският свят. — В: Хронологична енциклопедия на света. Т. 6, В. Търново, 1995, с. 608.

²⁷ За кавказка Албания вж. напр. Мамедова, Ф. „История Албан“ Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, 1977 (библ.).

²⁸ ГИБИ, X, цит. място.

²⁹ Λαμπρός Σπ. Op. cit., p. 199.

³⁰ Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica, II. Berlin, 1958, 280 — 282.

³¹ Старобългарска есхатология. ..., с. 92 сл. За обяснението на тези текстове, както и някои „обяснения“, свързани с тях в „Пророчеството на Даниил“, пак от Драголювия сборник вж. много добрия анализ на Alexander, P. Historical Interpolations in the Zbornik Popa Dragolia. — In: Actes du XIVe Congrès des Etudes Byzantines (Bucarest, 6 — 12 septembre, 1971), III, București, 1976, 23 — 38.

³² За тези събития вж. общо Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав, гранична зона на византийския Запад. С., 1976, с. 71 сл.

³³ За турците-вардариоти вж. някои от изказаните мнения в: ГИБИ, XI, 1965, с. 9, бел. 3.